

Dr. Hörcsik Richárd

Kálvin hatása a XVI. századi magyarországi reformációra

A reformáció helvét iránya a XVI. század második felében olyan sikeresen terjedt el Magyarországon, hogy a magyar lakosság jelentős része a svájci irány követőjévé vált. Kálvin születésének 500. évfordulóján a magyar református egyháztörténet-írásnak elsőrendű feladata annak vizsgálata, hogy ebben a folyamatban milyen szerepe volt a nagy reformátornak életében és halála utáni két emberöltő múltával, egyszóval a XVI. században.

Néhány kutatás-módszertani probléma

A téma feldolgozásának alapproblémáját Révész Imrének azon megállapításai jelentik, amik a harmincas évektől iskolát teremtettek a magyar református egyháztörténet-írásban.¹ A történeti kutatásokat erősen befolyásolta Révész véleménye,² miszerint a XVI. századi teológiai életben (zsinati végzések, káték stb.) jóllehet Kálvin inspirációja kimutatható, de ez a hatás kizárólag *másodlagos*. Kálvin komolyabb jelenlétéről csak a XVII. század második felétől beszélhetünk.

Bucsay Mihály volt az, aki először revideálta ezt.

Neuser és Makkai professzor urak inspirálására éppen húsz éve kezdtem el a „*Révész-doktrína*” revideálását azon az úton, amit Bucsay Mihály 1979-ben kijelölt. Ennek első eredményeit már 1988-ban a bécsi nemzetközi Kálvin-kutató konferencián, majd a kilencvenes évek elején a Teológiai Szemlében és az ez év elején megjelent Kálvin-tanulmánykötetben publikáltam.³

Amikor a téma feldolgozásához kezdtem, már látható volt jó néhány módszertani probléma. Itt van mindjárt a *reformáció hazai kifejlődésének és folyamatának a sajátosságai*. Ugyanis nagyon nehéz a reformáció magyarországi két ágának különválását nyomon követni.

A szűkebb témát érintve pedig, a helvét irány megerősödésében azt is nehéz ellenőrizni, hogy *mikor melyik svájci reformátor hatása volt mérvadó az egyes munkák vagy tanok létrejöttében*. Mert a magyar reformátorok legtöbbször a Sola Scriptura elvén csakis a Szentírást idézte.

¹ Lásd: „*Kálvinista Róma*”. ThSz 1933–34, 1–108., *Kálvin legelső magyar támadója*. ThSz 1933, 1–18., *Kálvin a 1564-i nagyenyedi zsinaton*. Kolozsvár, 1934., Méliusz és Kálvin, Cluj, 1936, 48., valamint vö. *Szemponatok a „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához*. Századok (a továbbiakban Sz), 1934, 257–275.

² ThSz 1979, 275.

³ Hörcsik Richárd: *Kálvin és a 16. századi Magyarország*. ThSz 1990, 341–348., valamint: Fazekas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Bp., 2009, 13–37.

Végül a magyar reformáció *helvét teológiai gondolkodásának a sajátosságai* is problematikusak. Általában abban megegyeznek az egyháztörténészek⁴, hogy a svájci teológusok tanításainak szinte mindegyik lényeges vonása jelen van a magyar református XVI. századi teológiában.

Ezért tanulmányommal szeretném finomítani a Révész által kőbe vésett megállapítást. Azt bizonyítani, hogy a helvét irány kialakulásának folyamatában sokkal több szerepe van Kálvinnak, mint azt Révész állította. Valamivel szorosabb volt az a kötelék Magyarország és Kálvin között, ami kialakult még életében és aztán halála után a XVI. században.

Ehhez, úgy vélem, szükséges az újabb kutatások eredményeit felhasználva, a következő kérdésekre választ adni: *milyen magyar kapcsolatai lehettek Kálvinnak? Hol és mikor jelentek meg Kálvin művei a XVI. századi magyar egyházi és világi könyvtárakban – ami egyben fokmérője is Kálvin magyarországi olvasottságának? Használták-e tankönyvként Kálvin műveit? Milyen gyakorisággal jelennek meg a nagy reformátor gondolatai a magyar teológiai élet azon szakaszában, amikor megerősödik és kikristályosodik a magyar református egyház egésze?*⁵

Magyar peregrinusok a XVI. századi Genfben

Az első terület amit szükséges áttekinteni az újabb adatok tükrében – a magyar peregrináció hatalmas folyamatában –, a genfi magyar diákok névsora, akik találkoztak vagy találkozhattak Kálvinnal; és akik közvetlen halála után szellemének hatása alá kerülhettek.

A magyar református egyháztörténeti szakirodalomban Révész Imre⁶ nyomán vált ismertté, hogy *Kálvinnak nem volt magyar tanítványa, és csak egy magyarral találkozott életében*. Kálvin magyarországi recepciójának pontosítása végett azonban ismét számba kell venni Nagy Sándor Béla kutatásainak alapján a genfi magyar diákokat.⁷

Ha a „*Livre du Recteur*”⁸ lapjaiba betekintünk, valóban azt látjuk, hogy Kálvin életében nem volt beiratkozott magyar diákja a genfi akadémiának. Ugyan-

⁴ Kathon Géza: *Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben*. Studia et Acta III. Bevezetés, 15–24.

⁵ Amikor ezekre a kérdésekre válaszolok, természetesen nem szabad szem elől téveszteni azt a tény sem, hogy az újonnan előkerült adatok alapján sokkal szorosabb kapcsolat mutatható ki a magyar reformátusok és Bullinger vagy Béza között. Nem kívánom vitatni akár Kathonának vagy Bucsaynak azon tételes állítását, hogy Kálvin tanításai főleg Béza és Bucer interpretálásában hatottak a magyar teológiai életben, de talán némileg módosulhat az eddigi kialakult vélemény Kálvin és a XVI. századi magyar reformátusság viszonylatában!

⁶ Révész Imre: i. m. 125.

⁷ Megtalálható a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárának kéziratárában (a továbbiakban SRKTGYM, Kt.), Sárospatakon, Kt. 80007. sz. alatt. A tágabb korszak svájci peregrinációjával kapcsolatban I. Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*. Bp., 2003.

⁸ L. erre vonatkozóan: Nagy Sándor Béla: *Kálvin Akadémiájának diákjai*. Református Egyház (továbbiakban RE) 1967, 119–120.

akkor más forrásból tudomásunk van arról, hogy ez idő alatt több magyar is megfordult Genfben. *Ez az ellentmondás is jelzi, hogy újabb egyháztörténeti problémával állunk szemben.*

A magyar protestáns peregrináció XVI. századi vonulatát tekintve⁹ a fő irány ekkor Wittenberg volt, amely ekkor még elvonta Genfből és más svájci egyetemektől a magyar peregrinusokat.

Néhány XVIII. századi forrás viszont arról tanúskodik,¹⁰ hogy több magyar peregrinus megfordult mint „látogató” az egyetem falai között és találkozhatott Kálvinnal. Az első magyar peregrinus diák, aki találkozott Kálvinnal, Belényesi Gergely volt.¹¹ 1544-ben járt Genfben. Bod Péter szerint¹² a következő genfi látogató magyar Szegedi Gergely volt 1556-ban¹³, aki már 1559-ben egy Kálvin-kommentár tulajdonosa.¹⁴

A következő magyar diák Nagy Sándor Béla¹⁵ szerint Károlyi Gáspár, aki ugyancsak 1556-ban látogatott Genfbe. Az 1568-as Bézához intézett leveléből¹⁶ az is kitűnhet, hogy ő is ismerte Kálvin munkáit. Végül 1557-ben Gönczi Kovács György¹⁷ járt Genfben. *Kálvin életében tehát – eddigi ismereteink szerint – négy magyar diákkal találkozhatott.*

Halála után, a genfi akadémia első beiratkozott magyar diákja Szikszai Hellopeus Bálint 1566-ban¹⁸, őt követte Thuri Mátyás.¹⁹ Mindkettőjükre nagy hatással volt Kálvin szelleme és Béza egyaránt. Később Thuri Mátyás például disztichonával tanúsította Kálvin *Institutiója* iránti nagyrabecsülését.²⁰ Ugyancsak 1566-ban járt Genfben Cormaneus Paksi Mihály.²¹

⁹ S. Szabó József: *A tudományos peregrináció a reformáció korában*. Protestáns Szemle (a továbbiakban PSz) 1938, 322.

¹⁰ Bod Péter: *Magyar Athenas*, 1766 (reprint kiadása Bp., Magvető Kiadó, 1982); vagy Lampe-Ember: *Historia Ecclesiae Reformatae...* Utrecht, 1728.

¹¹ Bucsay Mihály: *Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa...* Bp., 1944, 107.

¹² Bod Péter: i. m. 420.

¹³ Bucsay feltételezése szerint Belényesi azonos Szegedi Gergellyel. L. Bucsay Mihály: *Belényesi...* Bp., 1944, 2–3.

¹⁴ Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, 1974, 45.

¹⁵ SRKTGYM Kt. 8002. 16., valamint Bod Péter: i. m.

¹⁶ Nagy Barna: *Károlyi Gáspár és esperestársai levele Béza Tóдорhoz*. RE 1968, 12. sz. 258.

¹⁷ Bod Péter: i. m. 120.

¹⁸ RE 1967, 119. 416. számú beírás: „Ego Valentinus Hellopeus Ungarus Polliceor me observaturum, Deo favente, fidem et religionem Christianam, quam Genevensis civitas profitetur, quatenus cum verbo Dei consentire videtur. Ideo me hic subscripsi 12 mensis Octob. Anno Domini 1566.V. Hellopeus”.

¹⁹ RE 1967, 119. 417. számú beírás: „Ego Matthias Thurinus nationes Ungarus polliceor me fidem et religionem Christianam in puro Dei Verbo fundatam quam civitas Genevensis profitetur observaturum. 14. Oct. Anno Domini 1566.”

²⁰ Idézi: Révész Imre: *Kálvin János Institutiója (1536)* című kiadványban. Bp., 1936, LXVII.

²¹ Nagy, A. B.: *Les Relations intellectuelles...* (Hungaria) 1930, 17., valamint Nagy Sándor Béla: i. m. 22.

Ugyancsak látogató volt Skaricza Máté 1570-ben.²² 1572-ben Ilosvai Benedek²³, 1573-ban Thury Jakab²⁴. Őket három beiratkozott diák követi: Horváth Gergely²⁵ – 1580-ban, és Polinay Mátyás ugyanaz évben.²⁶ 1584-ben az ötödik beiratkozott magyar Enyedi György²⁷, és egy látogató diák Laskói Csókás Péter²⁸. Végül Szenczi Molnár Albert²⁹ – az *Institutio* későbbi fordítója – két társával: Felkmann Péterrel és Besztercei Jánossal együtt 1596-ban zárják a magyar diákok sorát a XVI. századi Genfben.

Összesen tehát – eddigi ismereteink szerint – Kálvint négy magyar diák kereste föl. Halála után az akadémián Béza vonzása miatt öt beiratkozott és nyolc látogató diák fordult meg Genfben. Ezek a számok elenyészők Wittenberg árnyékában. Mégis jelentős dolognak tartjuk, mert az előbb felsorolt diákok legtöbbször később fontos szerepet játszott a magyarországi helvét irány kiszélesítésében, meghonosításában.

Kálvin művei a XVI. századi magyar könyvtárakban

Amint már utaltam rá, hosszú ideje tartja magát az a vélemény, amit alighanem Szenczi Molnár Albert indított útjára, amikor az 1624-es *Institutio*-fordításának előszavában megjegyezte: *„...ez (az) ember (ti. Kálvin) melyet az Magyarok még ez ideig igazán meg nem hallgatnak...”*³⁰ Ennek szellemében mintegy 350 évvel később állapította meg Kathona Géza, Révész Imrével³¹ egybehangzóan: *„... (Kálvin) hatása a hazai helvét reformáció kezdeteinél csak jelentéktelenebb művei szerepeltetésében mutatható ki.”*³²

²² Skaricza Máté: *Szegedi Kis István élete*. Ford.: Faragó Bálint. Mezőtúr, 1906, Nagy Sándor Béla: i. m. 23.

²³ Bod Péter: i. m.

²⁴ Bézának báró Telegdy Miklóshoz írt leveléből tudjuk (1573), hogy Thury Jakab genfi diák volt. A genfi akadémia anyakönyvéből azonban nem állapítható meg, hogy beiratkozott volna vagy éppenséggel rendkívüli hallgató lett volna, mert a „Livre du Recteur” éppen ezekben az években (1572–1576) csak üres lapokat tartalmaz. Nagy Sándor Béla: i. m. 25.

²⁵ RE 1967, 119. 647. számú beírás: „Georgius Horváth. Marci filius, Pannonius; 28 Jul. Ao. 1580”

²⁶ Uo. 664. számú beírás: „Matthias Polinaj. Ungarus. Stud. teol. 7. aug. 1580.

²⁷ Uo. 1095. szám alatt: „Georgius Enyedinus. Transsylvanus (1584)”

²⁸ Bod Péter: i. m. 155. Thury Etele: *Iskolatörténeti Adattár*. Pápa, 1906, I. 5. Nagy Sándor Béla: i. m. 29.

²⁹ Bod Péter: i. m. 181.; Nagy Sándor Béla: i. m. 31. Naplójában Szenczi említést tesz, hogy 1596. augusztus 16-án találkozott Genfben két magyar ifjúval, akik angliai és franciaországi utazásukból érkeztek oda. L. Szenczi Molnár Albert: *Naplója* 14 skv. Kiadta Dézsi Lajos 1898-ban.

³⁰ Révész Imre: *Szemponatok a magyar „kálvinizmus” eredetének vizsgálásához*. Sz 1934, 274.

³¹ Lásd a 8. sz. jegyzetet.

³² *Studia et Acta*: III. 22.

Az elmúlt három évtized könyvtártörténeti kutatásai³³ azonban ha elszórtan is, de sok új adatot hoztak felszínre, amiket összegyűjtve, némileg módosulhat az eddig kialakult vélemény Kálvin XVI. századi magyarországi recepciójáról. Ez a könyvtártörténeti kutatás elsősorban azt vizsgálja, hogy a XVI. századi magyar könyvtárakban előfordultak-e Kálvin-művek. A kérdésre adott válasz pedig arra is feleletet adhat, hogy *ismerték-e Kálvin munkáit, és mit olvastak tőle a XVI. századi Magyarországon!*³⁴

Az első olyan könyvtárjegyzék már 1552-ben elkészült, a felső-magyarországi eperjesi plébániatemplom könyvtáráról, ahol Kálvin munkája – az *Institutio* – előfordult.³⁵

Ha kissé északabbra megyünk, a közeli Kis-Lengyelországban 1555-ben egy Melhior Krupka nevű nemesember könyvtárában több Kálvin-mű megvolt.³⁶ Erdélyben 1559-ből fennmaradt egy 1559-es kiadású Kálvin-kommentár, amely a kötéstábláján látható betűk tanúsága szerint már a kiadás évében az egykori genfi diák Szegedi Gergely tulajdonában volt.³⁷ Sőt egy évvel később pedig, 1560-ban az egyik inventáriumból megtudjuk, hogy Szegedi Máté egy Kálvin-kötetet kapott ajándékba.³⁸

Az ország közepe felé térve, Budán 1560-ban³⁹ a szökött Bélaváry György javai között egy „Postilla Calvini”-t találtak. Ugyanebben az évben írták össze Sárvárott halála után, Perneszith Györgynek, Nádasdy Tamás nádor tiszttartójának, Bornemisza Péter mecénásának a hagyatékát. „Szinte minden teológiai munka a reformáció kálvini irányához tartozik” benne.⁴⁰ „Zwingli 5, Kálvin 4,

³³ Magánygyűjtemények Magyarországon 1551–1721. Szeged, 1981. Könyvtártörténeti Füzetek: I., II. kötet, Szeged, 1982. III. kötet, Szeged, *Magánygyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben, 1531–1721*. IV. kötet, Szeged, 1985. – *A Dernschwamkönyvtár*. Szerk.: Keserű Bálint. Szeged, 1984, 343., *A magyar könyvkultúra múltjából*. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged, 1983, 645. Kovács Sándor Iván: *Bornemisza Péter mecénásának könyvtárjegyzéke 1560-ból*. ItK 1962, 83-89. Schulek Tibor: *XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban*. MKsz 1970, 119–129.

³⁴ Kálvin recepciójának egyébként lehetne egy másik könyvészeti vizsgálódási módja. Annak feltérképezése, hogy a magyar reformáció helvét irányának követői munkáiban (prédikációk, káték stb.) hol és hányszor hivatkoznak Kálvinra, vagy mikor milyen idézeteket vesznek tőle. Ez a mód azonban azért nem vezethet teljes sikerre, mert a XVI. században a lelkészek a teológiai munkákban egyszerűen csak a Szentírásra hivatkoztak. Tehát csak olyan tartalmifilológiai elemzés hozhatna eredményt, mint tette ezt Kathona Géza Szegedi Kis István „Locii”-jával kapcsolatban. Ezt azonban elvégezni lehetetlen minden XVI. századi teológiai munka szerzőjével.

³⁵ MKsz 1911, 305.

³⁶ Waclaw Urbán: *A reformáció útja Kelet-Közép-Európában*. 1971, 359.

³⁷ Dankantis: i. m. 45.

³⁸ ItK 1962, 87.

³⁹ *A magyar könyvkultúra múltjából*. (Adattár: II.) Szeged, 1983, 54. megjegyzése szerint 1560 körül.

⁴⁰ ItK 1962, 87.

Bullinger 2, Musculus pedig egy kötettel van képviselve. A négy Kálvin-mű közül az első az *Institutio*.⁴¹

A következő leltár Pozsonyba vezet bennünket. 1561-ben Budai Jakab deák, magyar királyi udvari kamarai írnok hagyatékában olvashatjuk a 15. tétel alatt: „*Liber Iudicium Joannis Calvini de sanctorum reliquiis*”.⁴²

Ezekben az években fejezte be (1562 előtt) könyvtára gyűjtését a felső-magyarországi Bártfán Dernschwam János (1494–1567/68), a neves humanista üzletember, a Fuggerek magyarországi megbízottja, akinek halálakor 1162 kiadványt írtak össze.⁴³ Meglepő, hogy közöttük 16 kisebb-nagyobb Kálvin-munkát találunk. Közöttük: az *Institutiót* (1550-es kiadás); a *Genfi Kátét* két példányban (1550-es kiadás); kommentárjait: Ézsaiás, Zsidókhöz írt levél, Pál levelei, Péter I–II., János levelei, Jakab levelei, *Harmonia ex tribus* (1555-ös kiadás); és még néhány teológiai munkát.⁴⁴

A század hatvanas éveiben Erdélyben több helyen már az *Institutiót* megtalálhatjuk. A nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium könyvtárában volt egy 1561-es kiadás.⁴⁵ A kolozsvári Református Kollégiumban pedig egy 1563-as fólió kiadását jegyezték fel. Ezekon az adatokon kívül Dankanits kutatásai azt bizonyítják, hogy az 1560-as években Kálvin több teológiai munkája forgott közkezen Erdélyben.

Időben tovább haladva a következő jelentős könyvtár, pontosabban könyvkereskedés a kassai Gallen Jánosé volt, amit 1583-ban összeírtak.⁴⁶ Ez a jegyzék azért rendkívül tanulságos, mert fényt vet arra, hogy Felső-Magyarország egyik jelentős kultúr- és kereskedőcentrumában, egy könyvkereskedésben a 608 tételből hét Kálvin-munkára bukkanhatunk. Ezek közül is három az *Institutióból* volt meg.⁴⁷

⁴¹ A többi Kálvin-mű címe meghatározhatatlan: „*Libri tres Joannis Calvini*”

⁴² *A magyar könyvkultúra múltjából...*, 55.

⁴³ *Dernschwam-könyvtár...*, 343. o. alapján.

⁴⁴ Felsorolásuk a következő: „*Joannis Calvini: In omnes Divi Pauli Epistolas atque etiam in Epistolam ad Hebreros Commentaria Cum Iudiciorum Sententiarum et locorum omnium. – Eiosdem in Epistolas Canonicas Commentarii: Unam Petri: Johannes; Jacobi Petri Alteram, Jude unam. Impr. Genave, Anno D. 1551. in folio. – Institutio totius Christianae Religionis.; Iudices Duo Rerum insignium et locorum...*, Eiosdem Chatechismus Ecclesiae Geneveensis hoc est formula erudiendi pueros in doctrinae Christi. Imp. Geneve, A. 1550. in folio. – In Isaiam prophetam Commentarii Joannis Calvini ad Eduardum Angliae regem. Geneve, 1551. folio. – Harmonis ex tribus Evangelistis Composita Mattheo, Marco et Luca adiuncto seorsum Joannae, ...cum Joannis Calvini commentariis. Geneve, Robertum Stephanum, A. 1555. – In librum Psalmorum Joannis Calvini Commentarius. A. D. 1557. magnó folio. – (colligatum) De Vitandis Superstitionibus que sincera fidei confessione pugnant, libellus Joannes Calvinus ultimum Responsum cum Appendicibus. Imp. Geneve, 1549. – Partes due Joannes Calvinus de Reliquiis Sanctarum. Impr. Geneve, 1548. – Catechismus Joannis Calvini. Impr. Geneve, 1550.”

⁴⁵ Nagy Géza: *Kálvin hatása Erdélyre*. ThSz 1936, 305.

⁴⁶ MKsz 1887, 136–138.; MKsz 1895, 310–320.

⁴⁷ Felsorolásuk a követkő: *Calvini devitandis substitutionibus*, 2 exemplaria, de. 68. (Lugdunische bucher in quarto). – *Institutiones Calvini fl. 2.* – *Institutio Calvini fl. 2.* – *Calvinus in psalmos in folio fl. 5.* (Bücher in grossen Kasten).

Végül a bibliafordító, egykori genfi diák Károlyi Gáspár könyvtárát említhetjük 1597-ből, ahol három Kálvin-munkát jegyezték fel.⁴⁸

Azt hiszem, nem volt felesleges felsorolni ezeket az apró részleteket. Ha képzeletben a történeti Magyarország térképére kivetítjük a könyvtárak helyeit (Sárvár, Buda, Pozsony, Bártfa, Eperjes, Kassa, Gönc, Kolozsvár, Nagyenyed); és a felsorolás idejét (1552-től, főleg az 1560-as években), megállapíthatjuk: a *XVI. század ötvenes éveitől kezdve Magyarországon előfordultak Kálvin művei, amik között a leggyakoribbak az Institutio és kommentárjai voltak.*⁴⁹

A következő kérdés, amire válaszolnunk kell: *Olvasták-e ezeket a Kálvin-műveket?* Természetesen ezt a polgári vagy főúri könyvtárlajdonosok esetében nem tudjuk bizonyítani. Az egyházi embereknél – úgy katolikus, mint protestáns részről – már van arra nézve adatunk, hogy olvasták, forgatták és felhasználták Kálvin műveit. Vegyük sorra a fellelhető adatokat!

Az első nyom, hogy Magyarországon olvassák Kálvint, Moiban Ambrus boroszlói reformátor, azt írja Kálvinnak, hogy Lengyelországban az ő iratait a legnagyobb tetszéssel fogadják, csakúgy mint Magyarországon.⁵⁰ Egy év múlva egy Páduában tanuló római katolikus ifjú, Draskovich György 1551-ben⁵¹ Kálvin úrvacsoratana ellen egy vitairatot jelentetett meg. A könyvecske előszavából kiderül, hogy a polémia írójának véletlenül került a kezébe Kálvin első korinthusi levél kommentárja és ez készítette a művének megírására.⁵²

Hat évvel később, 1557-ben, október 26-án Huszár Gál Bullingernek küldött levelében egyebek mellett már Kálvin műveinek magyarországi népszerűségéről is ír.⁵³ Ezt erősíti meg négy évvel később Kaprophontes levele Kálvinhoz, „mert Önnek és a helvétiai tudósoknak tekintélyében bízunk most az egész Magyarországon.”⁵⁴

Kálvin művei mint tananyag a XVI. század végi iskolákban

Kálvin XVI. századi magyarországi jelenlétére, illetve hatásának egy másik fontos tényére hívta fel a figyelmet Fekete Csaba⁵⁵. Kutatásai nyomán tudjuk, hogy

⁴⁸ Kemény Lajos: *Károlyi Gáspár hagyatéka*. Történelmi Tár 1889, 784–792.

⁴⁹ Azt viszont nem szabad elhallgatnunk, hogy ugyanebben az időben sokkal több Melanchthon- és Luther-munka volt található az említett könyvtárakban. Kálvin munkái az ország szinte minden területén mégis jelen voltak, s ez azt is jelenti, hogy a reformációnak ebben a szakaszában (1550-től 1570-ig) olvasták műveit, s nemcsak az egyháziak, hanem a világi értelmiség tagjai is.

⁵⁰ Corpus Reformatorum, 13. k. 638. Loesche: *Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban*. Db., 1912, 50; 107.

⁵¹ Révész Imre: *Kálvin legelső magyar támadója, Draskovich György*. ThSz 1933, 3–18.

⁵² Uo. 9.

⁵³ Studia et Acta: III. kötet, 23.

⁵⁴ S. Szabó József: i. m. függeléke, 183., valamint: P5z 1911, 97–99.

⁵⁵ MKsz 1987, 4. sz. 312–313.

az *Institutio* egyik 1557-es nyolcadkrét kiadása valószínűleg 1579-ben került Magyarországra, mégpedig a Wittenbergben tanuló Szőlősi János által.

Önmagában már az a hír is figyelemreméltó, hogy egy wittenbergi magyar diák, Luther egyetemén, az *Institutiót* forgatja. A bejegyzésekből egyértelműen megállapítható, hogy azt alaposan át is tanulmányozta.

Ami viszont a legérdekesebb, az *Institutio* itthoni, további sorsa. A bejegyzések arról tanúskodnak, hogy az újabb tulajdonosa 1595 és 1600 között *tananyagként használta azt és négy ízben is előadta a növendékeinek Kálvin fő művét*. Előbb csak magánórákon, rendkívüli tárgyként, végül pedig nyilvánosan is. Az ismeretlen lelkész tanár feljegyzése szerint Radnóton!⁵⁶

Fekete Csabával együtt úgy vélem, mi is joggal feltételezhetjük: a XVI. század végére Kálvin művének az elsajátítása magától értetődően beletartozott a jelentősebb református iskolák curriculumába. Hasonlóan, mint tették ezt a XVI. századi angol iskolákban és egyetemeken. A reformáció helvét ágának a fokozatos terjedése során Kálvin fő műve a Melanchthon-féle *Loci Communes* párjává vált. Ezt erősíti egy másik adat, miszerint egy 1578-as lausanne-i *Institutio* kötetének a metszésére a tulajdonosa ezt írta rá: „*Loci Communes*”, amit 1610-ben már bizonyíthatóan Magyarországon használtak.

Ha jól meggondoljuk, hogy az *Institutio* Kálvin szándéka szerint valójában tankönyv, illetve oktatási vezérfonal, akkor nem lehetetlen annak feltételezése, hogy a külföldi egyetemjárásból hazatért diákjaink, ezt követően, a néhány éves rektorságuk során tankönyvként használták Kálvin művét, mint tette ezt az ismeretlen radnóti tanár.

Reméljük azt is, hogy a jövőben felbukkan arra vonatkozóan is adat, hogy az 1564-ben Méliusz által lefordított kálvini *Genfi Kátét* már a XVI. század utolsó évtizedeiben is tananyagként használták a református iskolákban, mint tették ezt a lutheránusoknál, Luther *Kátéjával*.

Kálvin tanításai a XVI. századi magyar teológiai életben

A XVI. század ötvenes éveiben már elszórtan találhatunk nyomokat a magánlevelekben Kálvin munkáinak használatáról. A lelkészek számára Kálvin nem jelentett nyelvi akadályt.⁵⁷ Ez az 1550-es évtized Kálvin műveinek ismeretében abban a tekintetben is meghozta gyümölcsét, hogy 1560-tól kezdve a helvét irány megerősödésének, egyházszervezetének kiépülése folyamatában egyszerre megjelentek egy sokkal magasabb szinten Kálvin tanításai, a *zsinatok*

⁵⁶ Fekete Csaba: *Calvin irodalom a Debreceni Református Kollégiumban*. In: *Honnan-Hová? Kálvin Konferencia, Balatonfüred, 1955. április 4–6. Bp., 1996, 106–107.*

⁵⁷ A nyelvismeret problémájára lásd Révész Imre és Asztalos Miklós tanulmányát. Asztalos: *A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismere a XVI. században*. Egyetemes Philológiai Közöny. 1934. Révész Imre: *Szemponatok a magyar „kálvinizmus” eredetének a vizsgálatához*. Sz 1934, 259. skk.

végzéseiben és a *könyvkiadás terén* egyaránt. Különösen a század hatvanas éveiben lehetünk tanúi Kálvin szélesebb befogadásának.

Kálvin és a XVI. századi zsinatok. A magyarországi zsinatok közül elsőként az 1560-as *medgyesi zsinaton* fogalmazzák meg az ágostai és a helvét úrvacsoratan közötti különbséget. A szövegben „Kálvin követői”-ről van szó, akik közül Dávid Ferenc és Heltai Gáspár terjesztették elő a 15 pontból álló hitvallásukat.⁵⁸ Kathona Géza kutatásai alapján⁵⁹ az első kálvini irat, amely a magyarországi helvét reformáció kibontakozása során előjött, a Westphalushoz intézett „*Admonitio*” volt. Az 1561-es *kolozsvári zsinat*⁶⁰ ennek szellemében szabályozta az úrvacsoratan. Érdekes, hogy erről az eseményről még abban az évben tudósítja Kálvint Kaprofontes Ferenc: „*Kemény vitatkozások folytak a szakramentumról, de utóvégre is abban az intelemben egyezett meg mindenki, melyet Ön Westphalushoz intézett, s amint látszik azt is vallják.*”⁶¹

A következő évben, 1562-ben a Debrecen-Egervölgyi Hitvallásban újabb két jellegzetes és fontos kálvini tanítás jelentkezik: a *kettős predestinációról* és a *lelkek halál utáni átmeneti tartózkodási helyéről* szóló tan.⁶²

Közbevetőleg említem meg, hogy 1562-ben Méliusz megjelenteti kátéját, aminek címlapján ez olvasható: „*Calvinus Janos írassa szerint*”.⁶³ Bucsay Mihály szerint: „*Szinte tetten lehet érni, amint Méliuszt a káté nyomtatása közben Kálvin egyre jobban befolyása alá vonta. A debreceni reformátor még Luther kátéinak jellegzetes felépítése szerint kezdett hozzá az íráshoz, de ezt a rendet nyomtatás közben egy másik gondolatmenettel váltotta fel, melynek tengelyében már a kettős praedestináció tanítása áll.*”⁶⁴

Sőt a következő évben Méliusz fontosnak tartotta, hogy Kálvin 1545-ös *Genfi Kátéjának* a szövegét lefordítsa, és feltehetően 1563-ban (vagy 1564 elején) ki is adta.⁶⁵ Ebből is világossá lehet: Méliusz olvasta, fordította és mi több, felhasználta saját teológiai gondolkodásában. Bucsay ebből azt a következtetést vonja le: „...tehát ilyen szoros szellemi találkozások következtében lett Kálvin követőjévé.”⁶⁶

A Méliusz által fordított káté az 1564-es *tarcali zsinaton* hivatalosan „*egyetemes szavazattal bevétezt*”.⁶⁷ A megjelent lelkészek itt újra határozottan kinyilatkoztatták a Béza-féle hitvallásokhoz és a Kálvin Kátéjához való ragasz-

⁵⁸ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp., 1881, 56.

⁵⁹ Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltság...* , 186.

⁶⁰ Kathona azt írja, hogy az 1561-es tarcali zsinat, de Kiss Áron 1561-ben a kolozsvári zsinaton írja le, ahol Kopácsi elnökölt!

⁶¹ S. Szabó: i. m. Függelék, 182.

⁶² *Studia et Acta*: III. kötet, 23.

⁶³ Leírását lásd a *Studia et Acta* II. kötetében. 210. Nagy Barna közlésében.

⁶⁴ Bucsay Mihály: *Kálvin jelenléte Magyarországon 1544–1944*. ThSz 1979, 275–276.

⁶⁵ Bucsay: i. m. 276.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Az 1566-os gönci zsinat határozatának 3. pontja: „*Ismerkedjenek meg a Kálvin kátéjával is, amely a megelőző zsinatban egyetemes szavazattal bevétezt.*” Kiss Áron: i. m. 443.

kodásukat.⁶⁸ Ugyanabban az évben a *nagyenyedi zsinaton*⁶⁹ már egy újabb Kálvin-művet fogadnak el zsinórmértékül.⁷⁰ Az 1569-es *nagyváradi zsinaton* pedig hivatkoztak az *Institutióra*.⁷¹

Ezekből az idézetekből is lehet látni, hogy Kálvin neve nemcsak mint tekintély hangzik el, hanem bizonyos tanításai is jelen vannak a XVI. századi református zsinatok alkalmával.

Abban viszont igazat kell adnunk Révész Imrének, hogy a „*helyes arányok*” összképe azt mutatja: Kálvin tanításai itt sem egyeduralkodók⁷², megférnek a többi említett reformátoré mellett. Mert – ahogyan ezt Révész Imre vagy Káthona Géza is kifejtette – a helvét irány magyarországi kibontakozásában az 1560-as években egyszerre jelenik meg Kálvin, Béza, Bullinger; akik tanításai erősen „összekuszálódnak” még a zsinatok végzéseiben is. Itt is megfigyelhető az a sajátosság, hogy a kánonalkotó reformátoraink nem egymásra vagy Kálvin tanításaira hivatkoztak, hanem egyedül a Bibliára.

*Azt állítom tehát, hogy Kálvin markánsabban volt jelen a XVI. század második felének magyar teológiai életében. Ebben a tekintetben nem tudunk teljesen egyetérteni Révész Imrével, aki azt állítja: „...csak a XVII. század második felétől fogva kezdenek tekinteni egyes magyar teológusok (Kálvinra)”.*⁷³

Kálvin és a teológiai közgondolkodás. A fent idézett zsinatokon túl – időben tovább haladva – még néhány idézet szeretnék felsorolni, amik, úgy hiszem, apró, de lényeges bizonyítékai Kálvin markánsabb teológiai jelenlétének a XVI. század utolsó harmadában is.

Thúri Farkas Pál abaújszántói lelkész, „*lelkes Kálvin-tanítvány*”⁷⁴ nyilván 1574-es halála előtt írta Kálvin *Institutiójáról* a később világhíressé lett disztichonját:

*„Prater Apostolicas, post Christi tempora, chartas,
Huic peperere libro secula nulla parem.”*⁷⁵

Ez az idézet, úgy véljük, bizonyítéka annak, hogy Thúri jól ismerte és olvasta Kálvin *Institutióját*. Csakúgy mint egy másik lelkész társa, Skaricza Máté, aki Szegedi Kis István hatalmas posthumus műve, a „*Teologiae Sincerae Loci*

⁶⁸ S. Szabó József: *Károlyi Gáspár élete és munkássága*. In: *Károlyi emlékkönyv*, Bp., 1940, 9.

⁶⁹ Az 1564-es nagyenyedi zsinaton a református teológia mérvadó képviselői sorában Kálvin Béza és Vermigli Martyr Péter neve társaságában szerepel. Kiss Áron: i. m. 436.

⁷⁰ *Studia et Acta*: III. kötet, 23. Zoványi a zwingliánus vélemény éles hangsúlyozását látja benne, de Révész szerint szövegszerűleg, pontról pontra kimutatható benne Kálvin hatása. Lásd Révész tanulmányát: *ThSz* 1933, 4.

⁷¹ Révész Imre: *Méliusz és Kálvin*. Cluj, 1936, 15., valamint Lampe–Debreceni Ember Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania...* Trajecti ad Rhenum, 1728, 235.

⁷² *Studia et Acta*: III. kötet, 23.

⁷³ *ThSz* 1932, 5.

⁷⁴ Írja róla Révész Imre a *Kálvin Institútiója* című kiadványban. Bp., 1936, LXVII.

⁷⁵ Uo. idézve. Szenczi fordítása 1617-ből: „*A Szent könyvek utána, kiket az nagy apostolok írtak, Ennél jobb könyvet még soha senki nem írt.*”

Communes" bevezetésében írta 1585-ben: „A Kálvin minden írása kemény acél, az előzőeké csak dióbél. Különösen pedig volt-e valaha mű, amely erőteljesebben, finomabban és szabatosabban lett kidolgozva az ő Institutiójánál, akár formáját, akár tartalmát nézzük és vetjük mérlegre?”⁷⁶ Ez is jellemző adat Kálvin *Institutiójának* ismertségére.

S végül egy levéldízetet, amit Károlyi Gáspár és két abaúji lelkész társa 1568-ban (tehát csak négy évvel Kálvin halála után) Bézához írtak, s ami szintén alátámasztja azt, hogy a reformáció századában Magyarországon a teológusok ismerték Kálvint. „Az ő (ti. Kálvin) írásairól ugyanis ha valahol egyebütt is, hát a mi országunkban valóban el sem lehet mondani, milyen nagyra becsülik s mily szorgalmasan olvassák és újra meg újra forgatják azokat.”⁷⁷

A fent ismertetett könyvészeti vizsgálódások – a zsinatok végzéseiének átnézése és néhány megmaradt levélrészlet átnézése – után, úgy hiszem, hihetünk Károlyi Gáspárnak. Vagyis a XVI. század ötvenes éveitől kezdve kimutathatóan ismerték Kálvin főbb műveit a magyar lelkészek: kátéját, az úrvacsoráról szóló munkáját, az *Institutiót* és néhány kommentárját.

Azon túl, hogy ismerték, fel is használták Kálvint. Most csak a XVI. század három legjelentősebb teológusát említem ebből a szempontból. Kathona Géza igen részletesen kimutatta, hogy Szegedi Kis Istvánnál Kálvin tanításai Musculuson és Bézán keresztül mennyire hatottak. Szegedi „Loc”-jában különösen Kálvin *Genfi Kátéját* idézte hosszasan.⁷⁸ Méliusz Juhász Péternél pedig Bucsay Mihály mutatott rá, hogy mennyire „elmélyülten és ismételten olvasta Kálvin Kátéját és az *Institutiót* is, saját kátéjának a megírása előtt”.⁷⁹ A harmadik teológus Méliusz debreceni utódja, Károlyi Péter, akinek gondolkodásában ugyancsak kimutatható Kálvin hatása. Maga írja: „A tudomány lényegére nézve köztünk és Kálvin között nincs különbség.”⁸⁰

A XVI. századi Magyarországon azonban nemcsak a teológusok ismerték Kálvint, hanem az ún. református világi értelmiség körében is találunk nyomokat erre vonatkozóan. Úgy vélem, hogy ennek az egyik legszebb bizonyítéka Báthory István (1555–1605) élete, aki mint országbíró, a jog és igazságszolgáltatás hivatott őre. Végrendelete utolsó szakaszából megtudhatjuk, hogy készített egy latin nyelvű értekezést is, *De praedestinatione* címmel. Maga a cím is, úgy vélem, árulkodik arról, hogy kinek a hatása alatt állt. Az azonban jellemző, hogy amikor azt az ecsedi prédikátorra hagyta, nem felejtette el felhívni a figyelmét: „...hogya ha a szükség úgy kívánja, Calvin és Béza szellemében, javítson, corrigáljon rajtok, ne felfuwalkodásból, hanem keresztyéni szelídségből.”⁸¹

⁷⁶ Uo. idézve

⁷⁷ RE 1968, 258.

⁷⁸ Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági...* 188.

⁷⁹ *Studia et Acta*: II. kötet, 346.

⁸⁰ Uo. 514.

⁸¹ Komáromy András: *Báthory István országbíró végrendelete*. Sz 1890, 140.

A reformáció századának egyik legnagyobb magyar református imádkozójának⁸² nem véletlen, hogy elsősorban Kálvin és Béza szolgált mintául. Ez is jól mutatja Kálvin ismertségét, hogy a XVI. század utolsó harmadában már nemcsak a teológusok, hanem a református világi értelmiség is egyre gyakrabban olvashatta és használták munkáit.

Kálvin a disputákon. Kálvinnak, a XVI. század második felében, a magyar teológiai közgondolkodásban való megjelenésének további erősítését mutatja még két olyan adat, ami egyértelműen sugallja: Kálvin műveit olyannyira használták, hogy művei hitvitára készítetnek egyes teológusokat.

Az első, még a reformátor életében, 1551-ben született munka, Draskovich György tollából.⁸³ Draskovichnak ez a műve azért figyelemre méltó, mert a Kálvin elleni magyar polémia egyik legkorábbi terméke. Mi több, a reformációellenes magyarországi eredetű irodalom első példánya. Nem véletlen, hogy ez éppen Kálvinnal kezdődik!

Ez az eset mindenestre jól mutatja, hogy már Kálvin életében nemcsak a magyar protestáns, hanem a római katolikus teológusok részéről is ráterelődik a figyelem.

A század utolsó évében egy másik, már a két protestáns tábor közötti hitvitázó munka utal Kálvin ismertségére. Gönczi István, a bibliafordító Károlyi Gáspár egyik utódja mint gönci lelképásztor *Panharmonia...* címmel írt könyvet.⁸⁴ Gönczi a közeli Kassa város evangélikus rektorának Kálvin elleni támadására⁸⁵ válaszul publikálta vitairatát.

Gönczi védelmébe veszi a genfi reformátort, annak Krisztusról, az úrvacsoráról, a keresztségről és a predestinációról szóló tanait. Természetesen a leggyakrabban az *Institutiót* idézi.

A teljességre igyekvés szándékával, a hitvitákkal kapcsolatban még egy „homályos” adatot kell megemlítenem. Kathona Géza egy bizonyos magyar nemesről is ír, aki ellen 1557-ben Wagner Bálint egy vitairatot készített *Odium calvinianum* címmel.⁸⁶

A fenti vizsgálódásokból is egyértelműen látszik, hogy Kálvin mennyire olvasott volt a XVI. századi református teológusok között, sőt az evangélikus, illetve a római katolikus szerzők előtt sem volt ismeretlen.

⁸² Így nevezi őt Bucsay Mihály. ThSz 1979, 280.

⁸³ Draskovich György: *Confutatio eorum quae dicta sunt a Johanne Calvinuo Sacramentario, Super Verbis Dominis Hoc ets Corpus meum*. Abacuc II. Vae qui aedificat civitatem in Sanquibus. 1551.

⁸⁴ Gönczi István: *Panharmonia, sive Universalis consensus Iesu Christi...* Vizsoly, 1599.

⁸⁵ Graver Albert: *Bellum Joannis Calvini et Jesu Christi Nazareni*. 1597.

⁸⁶ „...ha az csakugyan létezett” – fogalmaz Kathona Géza *Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben* című tanulmányában. *Studia et Acta*: III. 19.

Összegzés

Révész Imrével nehéz vitatkozni, de úgy hiszem, hogy az általa, a harmincas években megfogalmazott doktrína, ami hosszú évtizedeken át iskolát teremtett a magyar egyháztörténeti felfogásban – miszerint „Kálvinra, mint a református szellemnek valamennyi többi fölöző, s elsősorban mértékadó képviselőjére, úgy látszik, csak a XVII. század második felétől fogva kezdenek tekinteni egyes magyar teológusok”⁸⁷ –, nos, az azóta eltelt két emberöltő kutatási eredményeit csokorba szedvén, nem állja meg a helyét.

A történeti összkép tehát azt mutatja a téma feldolgozása után, hogy a helvét reformáció Magyarországon a XVI. század hatvanas éveire meggyökerezett és megvetette a lábát még az ország nyugati részében is. Elsősorban Kálvin, Béza és Bullinger nyomdokain haladva történt mindez. *Ebben a kiterjedési folyamatban azonban Kálvinnak sokkal nagyobb „direkt” hatását véljük felfedezni, mint azt eddig a kialakult felfogások és kutatások állították; s nemcsak a teológusok, hanem a protestáns értelmiség körében is úgy Magyarországon, mint Erdélyben. A magyar reformátorok Kálvin tanításait sajátosan ötvözték a többi svájci teológuséval és formálták ki sajátos „magyar” református teológiájukat.*

Dr. Hörcsik Richárd (Sátoraljaújhely, 1955) C.Sc. református teológus, történész, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; országgyűlési képviselő, Sárospatak Város polgármestere. E-mail: richard.horcsik@parlament.hu Az itt közölt írása részben megjelent In: Fazakas Sándor (szerk.) [2009]: *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Budapest, Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 13–37. o.

⁸⁷ Révész Imre: *Kálvin legelső magyar támadója Draskovich György és Confutatioja*. ThSz 1933, 5.